

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÓTH ZSOMBOR

A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

*Vallási perzekúció és tanúságtétel
a református irodalmi hagyományban
a gyászévtizedtől 1800-ig*

HUN-REN BTK
Irodalomtudományi Intézet

2023

I. A KUTATÁSI FELADAT ÖSSZEFOGLALÁSA

Az értekezésem legfontosabb célkitűzését a hosszú reformáció fogalmának, illetve korszakalakzatának a bemutatása képezte, amely mindeddig ismeretlen volt a magyar reformáció historiográfiájában. Ha a hosszú reformációt akarom modellezni, akkor mindenekelőtt a korszaknak a kb. 1500-tól 1800-ig terjedő periodizációját jelölöm meg, amelyet módszertani szempontból a hosszú időtartam (*longue durée*) fogalmának alkalmazásával végzek el. Ezt a korszakot, amelyben négy felekezet épül és stabilizálódik, református szempontból – hiszen az értekezésem fókuszja erre a felekezetre korlátozódik – a református ortodoxia hagyományának az alakulástörténete határozza meg. Egy másik lényegi összetevő, amely a hosszú reformációnak ezt a fajta periodizációját igazolja, az a vallási perzekúció jelenléte és az erre adott teológiai és devocionális válasz, ami elsősorban egy partikuláris kora újkori mártírológiai diskurzusban nyer kifejezést. Következésképp irodalomtörténeti szempontból, a hosszú reformáció „irodalmát” elsősorban az üldözés-tapasztalatok és a tanúságtétel változatait (mártíromság, konfesszorság) bemutató témakörök szolgáltatják.

A perzekúciós tapasztalatok irodalmi beszámolóí úgy jutnak el a kéziratossá vagy nyomtatott nyilvánosságot, hogy az antik hagyományból átöröklött egyháztörténeti, történetteológiai és mártírológiai előzményeket felhasználják, gyakran pedig és applikálják. Figyelemre méltó, hogy a magyar reformáció történetében a gyászévtizedet megelőzően nincsenek mártírok, nyilván abból adódóan, hogy a vallási perzekúció soha nem érte el azt az erőszakos radikalitást, ami Európa más területein vagy Angliában végbement. Így aztán nem meglepő, ha a kora újkori európai mártírológiai irodalomnak is eléggé fragmentált és véletlenszerű magyar recepciója volt. A gyászévtized ezen érdeklődésben változtatott, hiszen a perzekúciós események hatására Szőnyi Nagy István tollából, aki maga is megtapasztalta az üldözést, megszületett a legelső magyar nyelvű mártírológiai munka, a *Mártírok Coronája* (Debrecen: 1675). A gyászévtized a hosszú reformáció korszakalakzatának kronológiai és konceptuális centrumát képezi; innen látható be időben előre és hátra is haladva a korszak-konstitutáló eszme, amely nem más mint, a *vallási perzekúció*. A gyászévtizedet megelőző periódus (1500–1671) a *vallási perzekúcióról való tudás elsajátításának* a korszaka, míg a gyászévtized követő időszak (1681–1800) egy hosszú 18. század, a *vallási perzekúció történeti tapasztalatának* periódusa, amelynek során a korábban asszimilált antik és kora újkori történetteológiai tudás alapján, a *saját tapasztalatok* elbeszélése valósul meg.

A gyászévtized által megosztott háromszáz év tehát nagyjából két korszakra tagolódik, amely alapvetően három alappillérre, azaz három olyan szövegre és ezek recepciójára alapul, amelyek a korszakalakzatnak koherenciát biztosítanak. Az 1500 és 1671 közötti periódusban, amelyet a vallási perzekúcióról való tudás korszakának tekintek, az inkvizíció borzalmait leíró 1570-es Heltai Gáspár-fordítást, azaz a *Hálót* tekintem meghatározó jelentőségűnek. A gyászévtized (1671–1681) centrális szövege Szőnyi Nagy István 1675-ös mártírológiája. Az 1681 és 1800 közötti korszakból pedig Szikszai György 1789-es mártírológiája (*Mártírok Oszlopa*). Az 1570, 1675 és végül 1789 köré szervezhető korszakot valójában a fenti három szöveghez kapcsolódó, ezek tematikus fókuszait visszaadó vagy azt tovább árnyaló kéziratossá anyag is kiegészíti, amelyek a vallási üldözés és tanúságtétel tematikus dominanciáját igazolják.

Hozzá tartozik mindehhez az is, hogy a gyászévtizedet követően a magyar reformáció is felmutatja a maga mártírjait és létrehozza azt az emlékezés-politikát és emlékezet-repertoárt, amelyben a saját tapasztalatok elbeszélése egyszerre igazolása és magyarázata a magyar reformációnak az európai nemzetközi nyilvánosság előtt. Ez a magyar, latin és néha német nyelvű textusok révén kibontakozó, mind kéziratossá mind nyomtatott publikációkat termő mártírológiai irodalom erőteljes hatást gyakorolt egy sor más, irodalomtörténetileg releváns

folyamatra, az identitás-konstrukcióktól a patriotizmus és proto-nacionalizmus beszédmódjainak a kialakításáig. A kora újkor tanúságtévője, azaz a konfesszor a magyar református elit egyik olyan prototípusa, amely a 18–19., sőt, a 20. századi egyházi, politikai-kulturális és társadalmi nyilvánosságok főszereplője lesz. A gyászévtizedet követő, a vallási perzekúció tapasztalatait reprezentáló korszak szinte teljesen egybeesik, amint láthattuk, egy olyan *hosszú 18. századdal*, amely az 1680-as évekkel indul és kissé át is nyúlik a 19. század első évtizedére. Nagy újdonsága ennek a periódusnak, hogy felszínre hoz egy mindeddig ignorált vagy fel nem ismert kontextust, a hugenotta-recepció eszme- és irodalomtörténetileg egyaránt meghatározót történetét és főként kéziratosszövegeit. A hosszú reformációt működtető vallási perzekúció és mártírológiai diskurzus dialektikáját 1680 után nagyon sokszor a francia kegyességi iskola hugenotta szerzőségű szövegei működtetik. Nagy valószínűséggel a hugenotta recepció hozzájárulása 18. század devocionális, elsősorban református irodalmi hagyományához közel olyan impaktust jelenthetett, mint az angliai puritanizmus asszimilációja a 17. század során.

Ezeket a tematikus fókuszokat megjelölő narrációs stratégiát, az értekezés struktúrája is igyekszik leképezni. Következésképp a bevezető fejezetet a hosszú reformáció tárgyalása követi, ahol a szakirodalmi tanulságok és applikációk bemutatásán túlmenően, a konfesszionális pluralitás és a felekezetköziség problémája kerül reflektálásra. A soron következő fejezet, a protestáns mártírológiai paradigma bemutatását végzi el, a református Szőnyi Nagy István és az evangélikus Georgius Lani vonatkozó munkásságával a fókuszban. Ugyancsak ebben a fejezetben lesz olvasható a „vértelen ellenreformáció” újraértékelése és értelmezése a mártírológiai diskurzus kontextusában. A vallási perzekúció tapasztalatát két fejezet részletezi; a börtön- és fogságelbeszélések, illetve a kora újkori kényszeremigráció beszámolóit azt mutatják meg, hogy a tanúságtétel és az üldözés milyen változatos egyéni tapasztalatokban nyer kifejezést, illetve ezek beszámolóit hogyan képeznek irodalmi kánont. Noha ezek a fejezetek már nem kevés kéziratosszöveget dolgoztak fel, az értekezés hátralévő része a kéziratosszövegek szerepét jelöli ki a hosszú reformáció korszakalakzatában. Anélkül, hogy szem előtt veszne a hosszú reformáció koncepcionális lényege, azaz perzekúció és tanúságtétel dialektikája, a soron következő fejezetek a 18. századi kéziratosszöveg korpusz remekeit mutatják be. Ily módon kerül sor Beregszászi István 1731-es magyar nyelvű kéziratosszöveg egyháztörténetére, amelyet csak Pápai Páriz Ferenc 1684-es *Romlott Fal felépítése* c. munkája előz meg keletkezési sorrendben; de itt lesz szó Huszti László magyar nyelvű Kálvin-életrajzáról is, amely az egyetlen ismert magyar Kálvin-biográfia, amely jelenlegi tudásunk szerint az 1575 és 1800 közötti korszakból származik. Az utolsó fejezetet a hugenotta szövegek magyar befogadásának a jelzése vezeti be, amelyet mindeddig nem ismert fel a kutatás, hiszen a francia irányt vagy franciás érdeklődést előbb a janzenizmussal, később pedig szinte kizárólag a felvilágosodással hozta összefüggésbe. Az értekezést záró végső összegzések és a kitekintés nemcsak megerősíti a dolgozat alapvezetését, miszerint a hosszú reformáció a vallási perzekúció és tanúságtétel dialektikájából érthető meg, hanem megjelöli azokat a tematikus perspektívákat is, amelyek további kutatást igényelnek, de a hosszú reformáció irodalomtörténeti kontextusában feltétlenül továbbgondolást érdemelnek.

II. MÓDSZERTAN

Az értekezésem legfontosabb célkitűzése a *longue durée* nézetben megjelenített hosszú reformáció mint korszakalakzat bemutatása, amit egy *sajátos dekonstrukciós eljárás* alapján végeztem el. A „dekonstrukció” terminus technicust elsősorban narratológiai, azaz elbeszélés-technikai, sőt prózapoétikai megfontolásokról használok, vagyis a korszakot építőelemeire tagolva beszélem el, mert a nagy egész bontogatásának folyamata többet elárul ennek genezisééről, mint a hagyományos felépítés, amely az eredettörténetet elfedi vagy eltorzítja. Azt

kísérlem meg, hogy a lineáris progresszív és evolucionista nagyelbeszélés helyett (amely teleologikusan építkezik és legalább olyan mértékben elfed, torzít, mint amilyen mértékben megvilágít), a korszakalakzat tudatos, jól megválasztott kronológiai csomópontjain és indokolt kontexusain keresztül dekonstruáljam és belső metszetek révén mutassam be illetve ismertessem fel a korszak belső szerkezetét, ennek mikro-, mezo- és makroszintjeit összefogó és működtető korszakkonstituáló princípiumát. Mindez korántsem egy *totális* vagy *teljes* korszakmegértést eredményez, hanem csupán az *általam optimálisnak gondolt*, feltárt források és az asszimilált szakirodalom tanulságait és újdonságait kamatoztató korszak (meg)értést, azaz a hosszú reformációnak, ahogy én érteni vélem, a *leghasználhatóbb* nézetét.

A nagyelbeszélés, noha háromszáz évet lefedő (1500–1800) periódusról referál, dolgozatomban nem 1500-zal, hanem 1671–1681-gyel kezdődik, ez az *első dekonstrukciós eljárás*, amikor a korszakot nem lineárisan beszélem el, hanem az egésznek egy vertikális metszetét tárom fel. A perzekúciós tapasztalat és a mártirologiai diskurzus artikulációjának geneziséhez térek vissza, amely jelentéssel telíti a teljes korszak háromszáz évét. A vertikális metszet azt mutatja meg, hogy mi az a konceptuális alap, melyek azok a fogalmi összetevők (perzekúció, tanúságtétel, mártír, konfessor, üdvözülés, testi és lelki szabadság(ok), igaz egyház, Antikrisztus), amelyek mikro- és mezoszinten egy olyan narrációs repertoárt alakítanak ki, amelynek fő műfaja az ún. *récit martirologique*, vagyis a mártirologiai elbeszélés. A horizontális kibontása a korszaknak egy 1681 és 1800 közötti hosszú 18. századot eredményez, amelynek megértéséhez mikronézetek és alulnézetek, a reformáció világi tapasztalatát tanulmányozhatóvá tevő esettanulmányok szolgálnak történeti, mediális és irodalmi referenciákat. Főként ismeretlen vagy feltáratlan francia és angol források komparatív nézetei teszik majd lehetővé a „domináns hagyomány” – értem ezalatt a református ortodoxiát – átvilágítását és a perzekúciót ellensúlyozó devocionális kultúra rekonstrukcióját, amelynek korpusza vagy kéziratokból vagy tisztázatlan szerzőségű szövegekből áll össze. A vizsgálati fókuszom, ahogy ezt már jeleztem, csupán a református felekezetre szorítkozik; az általam jobban ismert erdélyi szövegek, szerzők és kontextusok jelenléte hangsúlyosabb, de ez azzal is összefügg, hogy még a fejedelemség megszűnte után is, a protestáns felekezeteknek itt nagyobb mozgástere volt.

Az értekezés egy másik módszertani újítása a *szöveghasználat-történetnek* mint vizsgálati szempontnak az alkalmazása. A kora újkor szöveghasználatát a kéziratossági és nyomtatott, illetve orális médiumok sajátos viszonya határozta meg. A három médium partikuláris interakciókban kifejezést nyerő, sajátos együttélése sem a kora újkort megelőzően, sem ezt követően többé nem fordul elő. Az irodalomtörténet-írás, fura módon, a korszakalakzatok és periódusaik rekonstruálásában és kidolgozásában szinte kizárólag a nyomtatott edíciókra, tehát a nyomtatott nyilvánosságra hagyatkozott, többnyire ezek alapján körvonalazta a korszak műveltségét és olvasási kultúráját. Ezzel a vitatható gyakorlattal szembe fordulva, *egy újabb dekonstrukciós eljárás*ként, a nyomtatott nyilvánosság mögött meghúzódó és néha klandesztin módon (re)produkálódó és disszeminálódó szövegkorpuszra, illetve az általa működtetett *kéziratosságra* fókuszállok.

Ugyanis a vallási üldözésről referáló elbeszélő szövegek vagy a perzekúció túlélését segítő devocionális irodalom textusai nem mindig jutottak a késő 17. vagy 18. századi nyomtatott nyilvánosságba. Mind létrejöttüket, mind pedig disszeminációjukat egy gyakran a jellegzetesen *protestáns klandesztinitással* összefüggő kéziratosság tette lehetővé, amelyben a *titkosság* a *tanúságtételnek* egyik lehetséges formája volt. Két esettanulmány segítségével próbálom tehát a hosszú reformáció irodalmának a „láthatatlan korpuszát”, ha nem is megmutatni, de legalább felhívni a figyelmet ennek a befolyásos meglétére. Ez azért is indokolt, ismétlem, mert az eszmetörténeti és irodalom- vagy egyháztörténeti tudásunk és szintéziseink gyakran a csupán nyomtatásban megjelent szövegeink alapján rajzolják meg adott korszak szellemi-intellektuális viszonyait. A kéziratok ignorálása azért is veszélyes, mert meg kell értenünk, hogy néha nagyon

fontos szövegek vagy sokak által használt szövegek már keletkezésük pillanatában is csupán egy kéziratos nyilvánosság olvasóinak voltak szánva. A hosszú reformáció korszakában, különösen a 18. század folyamán, a jezsuita felügyelet alatt működő könyvvizsgálat olyan cenzúrát működtetett, amely nemcsak nem engedte bizonyos protestáns szerzőségű szövegek megjelenését nyomtatásban, hanem kizárólagos kéziratos disszeminációra is ítélte őket.

III. EREDMÉNYEK

Az értekezés legfontosabb eredménye a *hosszú reformáció* fogalmának a bevezetése és alkalmazása a kora újkori magyar viszonyokra. Ez az alkalmazás a hosszú reformációhoz két jelentést asszociált, részint korszakalakzatként írta körül, részint pedig sajátos irodalomtörténeti kategóriaként mutatta be a hozzá kapcsolódó módszertani és historiográfiai referenciákkal. Az elkövetkezendőkben, ennek logikája alapján tekintem át a dolgozat eredményeit.

A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ MINT KUTATÁSI KORSZAKALAKZAT (1500–1800)

Ki kell jelentenem, hogy a hosszú reformáció korszakalakzatának a záró szakaszát sikerült jobban megvilágítani azáltal, hogy a *hosszú reformáció* és az eljövendő *felvilágosodás* átfedéseit és érintkezési pontjait jelöltem meg. Ez nyilván nem lehet „élethű” rekonstrukciója a 18. századi eszmetörténet folyamatainak, de elegendő ahhoz, hogy egy felismerést megfogalmazzunk. Ugyanis arra tudok megbízhatóan következtetni, hogy „elő-felvilágosodás” mellett vagy akár ehelyett, sokkal inkább egy sajátos 18. századi *vallási felvilágosodásról* érdemes beszélni, amikor a 18. században a hosszú reformáció és felvilágosodás interferenciáit értékeljük.

Fontosnak találok megismételni itt, hogy a hosszú reformáció vélhetően 1750 utáni szakaszában még *reformáció és felvilágosodás* egyidejű jelenlétét és bonyolult áttétekben kifejezést nyerő kölcsönhatásait kell felismernünk. Egy sor olyan szerzővel találkozunk ebben a periódusban, akik református lelkipásztori teendőiket napi szinten ellátják, miközben olyan szerzőket olvasnak, tanulmányoznak esetleg fordítanak, akiket elsősorban *mi* tartunk a felvilágosodás képviselőinek. A természettudományos érdeklődés és racionalitás ezen esetekben nem egy szekuláris, a deizmust kísértő „felvilágosultság” jellemzői, hanem egy olyan, a hosszú reformáció jegyében artikulálódó álláspont, amely a konfesszionális örökséget, illetve a teológiát mint világmagyarázatot lehetővé tevő tudományt továbbra is megőrzi. Az általam tárgyalt magyar Voltaire-fordítókat, Péczeli Józsefet és Szilágyi Sámuel, mindenképpen ily módon kategorizálom.

Továbbá az 1770-es évektől datált felvilágosodás előtt, alatt és némiképp utána is érvényben lévő *vallási felvilágosodás* mint *hosszú reformáció* szerves összetevője a 18. század eszmetörténetének. Ezt eddig elfedte és néha akár láthatatlanná is tette a túlságosan is csak a felvilágosodásra fókuszáló kutatás. Ebben a kontextusban érvényes a kijelentés, miszerint a reformáció nem szűnik meg a 17. században, hanem tovább hat végig a 18. században is. Más jelentőséggel, más társadalmi és kulturális konfigurációkban, gyakran háttérbe szorulva, de ennek ellenére ott van, amint ezt szövegek, szerzők és kontextusok tanúsítják. Következésképp a 18. századot a maga eszme- és irodalomtörténeti, illetve egyháztörténeti összetettségében (de valójában kronológiájában is), újra kell gondolni és érdemben átrendezni. Az 1772-es korszakhatár tarthatatlansága rég nem újdonság, de annak megmutatása, hogy ez az 1772-es időpont valójában egy, az európai reformáció emlékezhelyének, az 1572. augusztus 23-án és 24-én éjjel végbement hugenotta mézszárlásnak a kommemorációja, erős érv nemcsak a hosszú reformáció mellett, hanem egy hosszú 18. század mellett is. Ez az 1680-tól kezdődő hosszú 18. század pedig a reformáció és vallási felvilágosodás tanulmányozásának új és ígéretes lehetőségeit ajánlja, hiszen, amint ezt már tárgyaltam, a gyorsan kibontakozó alfabetizáció, az oktatási reformok, illetve a bővülő szövegmennyiségű nyomtatott és kéziratos nyilvánosságok

lényegesen jobb forrásadottságokat biztosítanak a reformáció és felvilágosodás impaktusának a kutatására, mint egy évszázaddal korábban.

Fontosnak találok azt is megjelölni, hogy ez a hosszú 18. század ad helyet a reformáció és felvilágosodás kohabitációjának, amelynek megértéshez nemcsak komparatív eszmetörténeti vizsgálatokat kell még elvégeznünk, hanem a magyar vonatkozások makro-, mikro- és mezoszintjeit is meg kell értenünk elkülöníteni és helytállóan értékelni. Ennek a kontextualizáló értelmezésnek a nehézsége abból adódik, hogy az ún. *glokalitással* is kell számolnunk, ami arra mutat rá, hogy a makroszinten beazonosítható európai minták a hazai recepció során olyan, csupán mezo- és mikroszinten érzékelhető adaptációnak, akkomodációnak és alkalmazásnak vannak alávetve, amely néha érdemben eltávolítja őket az eredeti mintáktól. A reformáció vonatkozásában ez jól szemléltethető például Kálvin és a református hagyomány(ok) viszonylatában. Másrészt a felvilágosodás felől ugyanezt láthatjuk: ennek radikális vagy mérsékelt összetevői, sőt maga a vallási felvilágosodás is, gyakran egyéni vagy regionális változatokban materializálódik, amelyek társadalmi és politikai szempontból további akkomodációs és applikációs variánsokat hívnak életre. A hosszú 18. századnak újraértékelésének ezeket a glokalizációs sajátosságokat kell feltárnia, majd – mind a hosszú reformáció, mind pedig a (vallási) felvilágosodás vonatkozásában – tisztázni. A hosszú reformáció mint kutatási korszakalakzat továbbra is alap kutatásra és a többi felekezeti hagyomány szempontjából is releváns felfedezésekre vár.

A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ MINT IRODALOMTÖRTÉNETI KATEGÓRIA

Irodalomtörténeti kategóriaként a hosszú reformáció az értekezésben leírt korszakalakzat kontextusában és periodizációja értelmében működik, és ily módon elsősorban az *ortodox református kéziratok és nyomtatott szöveg-hagyományra* vonatkozatható. A mikro-, mezo- és makroszintjeivel, illetve a világi tapasztalattal együttesen elképzelt és értett reformáció irodalomtörténeti szempontú értékelését szolgálja, amely elsősorban a hosszú időtartamból adódó módszertani lehetőségekből profitál. Célja az asszimilált, illetve a meglévő hagyomány keletkezésének a jobb megértése volt, miközben a kizárólagosan recepciótörténeti alapokon elképzelt és vitatható módszertanra alapozott hagyományos megközelítések kritikáját is megfogalmazta.

A kritikát a dekonstrukciós eljárások tették lehetővé, amelyek részint az *evolucionista, lineárisan progresszív* korszakelbeszélést, részint pedig az egyoldalú, nyomtatott korpuszt preferáló forráshasználatot helyettesítették egy-egy újítással. Előbbi esetben a kronológiai perspektíváról és az általa implikált, szükségszerűen teleologikus korszakelbeszéléséről mondtam le azért, hogy a gyászévtized (1671–1681) periódusát, mintegy vízvázalót vagy küszöböt használva, a hosszú reformáció irodalmának sajátos és gyakran rejtett strukturáltságát írhattam le. A korszakalakzat dekonstrukciója jobb rálátást engedett az irodalmi folyamatok korszakalakító törvényszerűségeire. A vallási perzekúció tapasztalatában véltem megtalálni azt a fő irodalmi témát, amely a hosszú reformáció irodalmát, korpuszát, kánonját és irodalmi nyilvánosságait megteremtette 1500 és 1800 között. Ezt a hagyományos kronológiai szerveződés logikája alapján artikulált nagyelbeszélés elfedte, ennek a dekonstrukciója megmutatta, hogy az 1671 és 1681 közötti periódust megelőző és a gyászévtizedet követő időszak is a hosszú reformáció irodalmát képezi. Mindkét periódusban a vallási perzekúció témája a fókusz. Míg az 1671-et megelőző időszak a vallási perzekúcióról szóló történeti és történetológiai tudás asszimilálásnak a korszaka, az 1671–1681 közötti időintervallumot követő periódus a vallási perzekúció tapasztalatait reprezentáló korszak.

Ennek a belső kronológiának 1500–[1671–1681]–1800 a megértése és láttatása, egy másik dekonstrukciós eljárást is megkövetelt. A lineárisan progresszív korszak-alakzat nagyelbeszélése által preferált nyomtatott irodalmi nyilvánosság mellett és gyakran ehelyett, a

kéziratos irodalmi nyilvánosság textusait kellett kánoni érvényre emelni és korszakalakító státusba helyezni. A református ortodoxia irodalmi hagyományának mediális, de idő és térbeli dimenzióin belül maradván, nemcsak a hosszú reformáció irodalma nyert hitelt, hanem sikerült egy új eszmetörténeti kontextust is felfedezni, amelyet a hugenotta recepció irodalomtörténetileg is releváns ténye képez. A kéziratban maradt és eleddig ignorált vagy kevés szakmai figyelemben részesült, francia eredetiből készült, magyar textusok, a vallási perzekúció franciaországi vagy európai eseménytörténetéből közvetítenek a magyarországi és erdélyi állapotokhoz, illetve tapasztalatokhoz hasonlítható szöveges beszámolókat.

Ezek a dekonstrukciós eljárások azt tették beláthatóvá számomra, hogy a magyar reformáció mind Erdélyben, mind Magyarországon – bár eltérő mértékben és eltérő intenzitással –, de ugyanarra a két nagy, európai hagyományban is jelenlévő vallási tapasztalatra épült. Ez pedig nem más, mint a vallási *perzekúcióból eredő*, mentalitásként megnyilvánuló *félelem* és az erre, gyakran válaszként érkező *tanúságtétel devocionális heroizmusa*. A magyar reformáció számos alkalommal eltérő kronológiát és eseménytörténetet mutat a kortárs történésekhez képest, de egy vonatkozásban azonban teljességgel azonos az európai hagyománnyal. Ez pedig az a közös meggyőződés, hogy a reformáció egyháza az apostolokkal induló ősegyház romlatlanságát igyekezett visszaállítani, amiért üldözésnek volt kitéve, de erre az üldözésre tanúságtétellel válaszolt. Az általam vizionált hosszú reformáció belső kronológiájában a gyászévtized mindennek az origója, mert akkor és általa válik lehetővé a magyar mártírok és konfesszorok tanúságtétele a hazai és európai nyilvánosság előtt. A vallási perzekúció és tanúságtétel dialektikája, amelynek irodalmi és devocionális megvalósulásait a kora újkori Magyar Királyság és Erdély társadalmá eltérő módon és eltérő időzítéssel hívott életre, teológiai és történetteológiai lényegét tekintve azonos volt a kora újkori reformáció európai hagyományával.

Noha a magyar kutatás – sokszor magyarázkodásként – a magyar reformáció sajátosságait úgy állítja be, mint az európaihoz mérten lényegében eltérő viszonyokat és jelenségeket mutató történeti folyamatot, ez nem teljesen helytálló. Végképp nem lehet magyarázat az elmaradt komparatív szempontok felvetésére, vagy a komparatív vizsgálatok elmulasztására. Nagyon konkrét segítséget jelentett volna az akadémiai doktori értekezésem megírásában, ha a magyar és francia reformációtörténetet összehasonlító, magyar tudósok által írt szakirodalmat használhattam volna. Márpedig ilyen szakirodalom nincs, úgy tűnik, ennek elvégzése még várat magára. Örömmre szolgált azonban, hogy a vallási perzekúció ilyen centrális jelentőségűvé tételében hagyatkozhattam némi irodalomtörténeti előzményre, megbízható előmunkálatokra. Fazakas Gergelynek az árvaság tapasztalatát, a lamentációs és penitenciás sírás devocionális-irodalmi reprezentációt vizsgáló munkái megerősítettek abbéli meggyőződésemben, hogy a perzekúció és az üldözöttség tudata a magyar reformáció önszemléletének egyik meghatározó, lényegi összetevője. Hasonlóképpen a már reflektált magyar nyelvű mártírológiai kutatások erős alapot adtak a hosszú reformáció elsősorban perzekúciótörténeti alapokon történő körvonalazására. Ezt látom továbbá abban is igazolódni, hogy nemcsak a reformációtörténetre reflektáló Voltaire-fordítások, hanem nagyon gyakran a francia hugenották perzekúcióját megörökítő irodalmi minták is jelentős magyar recepciót mutatnak a 18. század folyamán. Charles Georges Fenouillot de Falbaire de Quingey *L'Honnête Criminel ou l'Innocence reconnue* című drámájának magyar recepciójára gondolok elsősorban, amelynek három magyar fordítása készült és mindhárom magyar fordító református volt. E nem mindennapi érdeklődés mögött a hugenotta perzekúciótörténet egyik híres epizódja áll, miszerint a hugenotta Jean Fabre (1728–1797) 1756-ban idős, beteg apja helyett vállalta, hogy a kiszabott büntetést letölti ő. A katolikus fél ezt elfogadta, így Fabre hat évig gályarabként szenvedett apja helyett. Az ő története és személye képezte a Falbaire drámájában megjelenő gályarab karakterének a mintáját.

Ez a komparatív szempont is csak megerősíti, hogy a perzekúció tapasztalata a kora újkori irodalom korpuszait és műfajait is mélyen befolyásolta. Hiszen láthattuk, a perzekúció és tanúségtétel dialektikája nemcsak mártírológiai és devocionális argumentumokat, szövegeket és műfajokat hívott életre, hanem az exilium- és börtönelbeszélések révén, a kora újkori biográfiát is erőteljesen meghatározta. A *récit martyrologique*, különösen a magyar református használatban, a kora újkori biográfia és autobiográfia legerőteljesebb mintaadó ösztönzője lett. A híres emberek, majd a nők élettörténetei, vagy mások által írt biográfiái a mártírok, szentek és tanúságtévő konfesszorok történeteinek sémáiból inspirálódtak. Ezeknek az elsődleges, gyakran teológiai, sőt hagiográfiai színezetű jellemzőit a világi (írás)használatban is sikeresen meghonosították. A 18. század jobb forrásadottságai, de jóval magasabb alfabetizációs szintje pedig általánosította ezt az irodalmi praxist, ami ráadásul a latintól a vernakuláris nyelv irányába mozdult el erőteljesen. Nem téveszthetjük szem elől azonban, hogy az autobiográfiákban és biográfiákban megszólaló, megszólaltatott, akár női, akár férfi identitások, szinte kivétel nélkül vallási tapasztalaton vagy azt imitáló beszédmódokon keresztül nyilvánulnak meg. A hosszú reformáció újabb hatása ez, hiszen a 18. századi írástudók és alkalmi naplóírók sem mondanak le ezekről az íráshasználati szokásokról; ez pedig arra figyelmeztet, hogy a reformációtörténet irodalomtörténeti alkalmazása *a vallási tapasztalat történeti antropológiáját* teszi lehetővé. Ez képezi a hosszú reformáció legfontosabb eredményét és legígéretesebb, a jövőben elvégzendő kutatási kihívását egyszersmind.

IV. A DOKTORI MŰ TÉMAKÖRÉBŐL KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓK

MONOGRÁFIA:

TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és Reformáció 41., Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023.

FORRÁSKIADÁS:

HUSZTI László, *Calvinus János élete*, sajtó alá rendezte TÓTH Zsombor. Budapest: Reciti, 2019.

MAGYAR NYELVŰ TANULMÁNYOK:

TÓTH Zsombor. „A tanúbizonyoságot tevő egyház és a hosszú reformáció: Beregszászi István magyar nyelvű kéziratos egyháztörténete 1731-ből”, in KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.) *Praeceptor historiae ecclesiasticae: Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*. Kolozsvár, Románia: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 645–661.

———, „Hosszú reformáció a 18. századi Erdélyben: vallási üldözés és kegyességgyakorlás Zágoni Aranka György *Jo keresztyén...* című fordításának kontextusairól (előtanulmány)”, in KOLUMBÁN, Vilmos József (szerk.) *A reformáció századai: Egyháztörténeti tanulmányok*. 69–95. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022.

———, „Pápai Páriz Ferenc és Nagyenyed: az erdélyi hugenotta recepció kezdetei a hosszú reformáció alatt: előtanulmány”, in KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.) *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról: Egyháztörténeti tanulmányok*. 110–129. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022.

———, „Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában”, in *Vértelen ellenreformáció*, szerk. CSORBA Dávid, Reformáció Öröksége Tanulmányok 1, 21–35. Budapest: Gondolat–Károli Gáspár Református Egyetem, 2020.

———, „Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség”. In *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, 11–50. Budapest: Reciti, 2020.

———, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionálisizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800): Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 719–739.

———, „Protestáns biográfia és hosszú reformáció: Kálvin János latin nyelvű életrajzának 18. századi ismeretlen magyar fordításáról (előtanulmány)”. In *A Reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, 136–155. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

- , „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság: Módszertani megfontolások”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 625–650.
- , „De Nostalgia: A kora újkori kényszermigráció politikai diskurzusa”, in *„Politica philosophiai okoskodás”*: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS GERGELY Tamás, MIRU György és VELKEY Ferenc, 117–136. Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013.
- , „Extra Hungariam non est? Komáromi János törökországi experienciája”. In *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, 505–523. Budapest: Balassi Kiadó, 2012.
- , „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez (előtanulmány)”. *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2012): 6–36.
- , „Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásnak története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához”. In *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla és KORONDI Ágnes, 29–50. Kolozsvár: Verbum Kiadó, 2010.

ANGOL NYELVŰ TANULMÁNYOK:

- TÓTH, Zsombor. „Understanding Long Reformation in Eastern Europe: The Case of Hungarian Puritanism Revisited”. *Journal of Early Modern Christianity* 7, no. 2 (2020): 319–341.
- , „Religious Persecution, Exile and the Making of the Long Reformation (1500–1800) in Royal Hungary”. *Philobiblon* 25, no. 2 (2020): 205–225.
- , „What do you Read my Lord? Words, Words, Words...”: A Case Study on Translations and Cultural Transfers in Early Modern Eastern Europe” in *Transregional Reformations : Crossing Borders in Early Modern Europe*, eds. Violet, SOEN; Alexander, SOETAERT; Johan, VERBERCKMOES; Wim, FRANCOIS, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2019, 187–204.
- , „Persecutio decennalis (1671–1681): The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani”. In *Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, ed. Herman SELDERHUIS, 335–353. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- , „How to Comfort a Dying Family Member? The Practice of an Early Modern Hungarian Calvinist. A Case Study” in *Preparing for Death, Remembering the Dead*, eds. Tarald RASMUSSEN and Jon Øygarden FLÆTEN, (Academic Studies 22), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 265–280.
- , „Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist”. In *Anthropological Reformations: Anthropology in the Era of Reformation*, eds. Anne EUSTERSCHULTE and Hannah WÄLZHOLZ, 415–428. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.

- , „The Importance of Being (In)Tolerant, the Strange Case of Transylvanian Puritanism”. In *Reformed Majorities in Early Modern Europe*, ed. Herman SELDERHUIS, J. MARIUS J. Lange VAN RAVENSWAAY, 89108. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- , „Ad Martyras... Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions”. In *A qui Appartient la tradition? / Who owns the tradition?*, Vilmos KESZEG, 22–41. Cluj Napoca: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014.
- , „Mikes as an Emigrant”. In *Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung, Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment*, ed. Gábor TÜSKÉS, 184–187. Bern–Berlin: Peter Lang, 2012.
- , „A Man for All Seasons: Exile, Suffering and Martyrdom in the Autobiography of Miklós Bethlen”. *Hungarian Studies* 26., no. 2 (2012): 273–283.
- , „The Homiletics of Political Discourse: Martirology as a (Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism”. In *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, 545–568. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- , „From the Cradle to the Grave: Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei’s Writings (1667–1647), (A Case Study in Historical Anthropology)”, *Colloquia*, Vol. XV, (2008): 44–71.